

tani viszonylag békés időszak valószínűleg a soha korábban nem tapasztalt jólétnek és biztonságának köszönhető, de éppen a jelenkor erőszakos konfliktusai mutatják, hogy milyen kevés elég ahhoz, hogy ez a civilizációs máz egy pillanat alatt lekopjon. Mert az ember mindig hajlandó az erőszakhoz nyúlni, és az erőszak csökkenésének története minden, csak nem történelmi szükségszerűség, mert ma már pontosan tudjuk, hogy minden vágyunk és illúzióink ellenére sincs vége a történelemnek. *(Typotex)*

BALOGH LÁSZLÓ LEVENTE

Kultúrtraumatológia

TAKÁCS MIKLÓS: *SEBEK ÉS SZAVAK. TRAUMAKULTÚRA, TRAUMAIRODALOM*

Az irodalomértelmezés kaleidoszkópjának egyik legfrissebb – és legsötétebb – árnyalata, a traumakutatás irányzata meglepően kései jelenség ahhoz képest, mennyi közösségi és egyéni sérelem feldolgozására szolgált már a kezdetektől az irodalom. A történelem legnagyobb jelentőségű eseményei közösségi és egyéni traumákkal jártak együtt, s ezekről számolnak be a korai mítoszok is. Viszont csak a huszadik század nagy megrázkódtatásai vezették rá a pszichológusokat, hogy – a baleseti sebészet terminológiáját átveve – megfogalmazzák a szélsőséges próbatételek személyiségre gyakorolt hatásának elméleti hátterét és a lehetséges terápiákat. Az első ránézésre könnyen érthető és alkalmazható elméleti megközelítéshez azonban elkél a magyarázat, pontosítás és az esettanulmányokkal kifejtett segítség.

Takács Miklós harmadik kötete az évezred első éveitől kezdve megjelent magyarországi monográfiák és tematikus folyóiratszámok után arra vállalkozik, hogy tisztázza a fogalmakat, bemutassa és értékelje a kritikai megjegyzéseket, majd mintaként is szolgáló elemzéseket kínáljon. A *Debreceni Disputa* [2009/5] és a *Studia Litteraria* [2011/3-4] egy-egy tematikus száma már megmutatta a Debreceni Egyetemen folyó ilyen irányú kutatásokat. Az utóbbiban meg is jelent a tárgyalt kötet egyik fejezete [*A kulturális trauma elmélete a bírálókat tükrében*], jelezve, hogy több évi munka áll az összeállítás mögött. A szerző külföldi ösztöndíjak segítségével tudta kutatásait végbevinni, amelyeket a köszönetnyilvánítások között sorol fel. Már itt feltűnik a kötet egyik legrokonszenvesebb vonása, a szokatlanul közvetlen személyesség. A külföldi egyetemek [Konstanz, Bristol] és témavezetők mellett nemcsak mindhárom debreceni egyetemi intézetnek mond köszönetet [magyar irodalmi, angol-amerikai és germanisztikai], hanem szintén szakmabeli feleségének, Pabis Eszternek is. A kötet fejezeteinek felvázolásakor pedig az utolsóként tárgyalt Borbély Szilárd-kötet kapcsán lép ki a távolságtartó elemző szerepköréből, alátámasztva azt az állítást, hogy a traumáról való beszédmód a személyes és a személytelen hangvétel közötti választás eredményeként jön létre. Ezt ráadásként egészíti ki a kötetzáró *Kitekintésben* a szövegek lezárása utáni információ betoldása a szülőváros pogromjáról, melynek a történetét nemrég Krusovszky Dénes mutatta be első regényében [*Akik már nem leszünk sosem*].

A traumatikus élménnyel kapcsolatban az egyik legfontosabb elem a beszéd, a kibeszélés, annak lehetőségei vagy korlátai. A kimondhatatlan elmondásának para-

doxona szüli a terápiás cézzattal is alkalmazható művészi megformálást. Takács Miklós Geoffrey Hartmannt idézve említi a traumairodalom allegóriájának tekinthető görög Philoméla-mitoszt, melyben a „kitépett nyelvű lány köntösbe szöve tudja elmondani” megerőszakolásának történetét, megtalálva a nyelv nélküli nyelvet. [17.] A beszéd módja annyira sokféle lehet, hogy egyrészt a traumatizálódott test is médiummá válhat, másrészt a trauma interdiszciplináris fogalomként jelenik meg. A pszichológiára épülve az érzelmekutatások [affect studies] is kiaknázzák lehetőségeit, a történelmi traumák feldolgozásának lehetősége mellett pedig még olyan közösségi kérdésekre is segít megfogalmazni a választ, mint akár a klímaváltozás – ha már megoldást nem találhat rá. Ahogyan kritikájában Kustos Júlia is megállapította, az elemzések képesek kiemelni az irodalomtudomány „elefántcsonttornyából” az elméleteket és témákat [Kustos Júlia: „Test, trauma, társadalom, történelem”, Műút, 2019. október].

Az elemzett művek is ezt a sokszínűséget példázzák. Megtalálható közöttük a középiskolai anyagból mindenkinek ismerős Móricz-novella, a *Szegény emberek* traumatizálódott katonájának vagy Virginia Woolf *Mrs. Dalloway*-éből a szintén első világháborúból hazatért Septimus traumájának Clarissa által mélyen átélt bemutatása ugyanúgy, mint a második világháború különböző aspektusainak ábrázolása a holokauszttól a szovjet katonák erőszakos tettein át az újvidéki vérengzésig, valamint Nadas Péter *Párhuzamos történetek* című regénye is történelmi keretekbe ágyazott egyéni sebeket mutat be. Az utolsóként tárgyalt szöveg, Borbély Szilárd *Halotti pompa* című munkájának traumairodalomként való értelmezése pedig több szempontból is egészen egyedi, hiszen egyéni veszteségről szól, amely a versekben nem kap szociológiai keretet, még ha ez indokolt is lett volna a valós események fényében. Másrészt a jellemző módon narratívákat vizsgáló irányzat diskurzusa verseket von be, miközben a munkatárs, barát korai elvesztése fölötti személyes veszteségről is árulkodik.

A bevezetőben a kulturális emlékezettel kapcsolatban a hasonlóképpen sokrétű felhasználást lehetővé tevő emlékezhely fogalma is szóba kerül. A szintén az elmúlt évtizedekben a nemzetközi diskurzusba – és kis fáziskéséssel a magyarba is – bekerült elmélettel való szoros kapcsolatról egy külön fejezet szól. Takács Miklós a modern társadalmakra jellemző emlékezetkultúráról szólva arra is kitér, hogy nálunk is a nemzeti érzés ébredésének hőskorában, az 1820 és 1840 közötti időszakban kezdett a figyelem a múlt és a történelmi traumák felé fordulni, a történelmi tudat lassú terjedése következtében. [51.] Mohácsot hozza fel példának, amelyről 1826-ban emlékeztek meg először. A *Himnusz*-ból vagy a *Szózat*-ból kicsendülő, alapvetően traumákra épülő nemzeti önszemléletről ugyan nincs szó a kötetben, de a módszerrel útmutatást adó és esettanulmányként olvasható elemzések a magyar irodalmi kánon ilyesfajta újraolvasásához is hozzájárulhatnak. A magyar történelem és öntudat hagyományosan traumaközpontú szemléletmódjában valószínűleg a traumakultúra könnyen megtalálhatja a helyét.

Az emlékezhellyel kapcsolatosan még a nemzedékek kérdése is felmerül, egyfajta magyarázatot adva a traumaelmélet világháborúkhöz képest késői kialakulására is. A traumairodalom kidolgozásának alapjaihoz a holokauszttal történő, 1970-es években megindult szembenézés nagyban hozzájárult. A kötetben is a zsidóság megpróbáltatásai fordulnak elő a leggyakrabban visszatérő traumaként. A szerző az elméleti szövegek csoportjába illesztette be *Anne Frank naplójának* és a belőle

kialakult nemzetközivé vált jelenségnek emlékezhelyként való elemzését, mely „hídként köti össze azokat az interpretációkkal”. [19.] A magyar történelmi emlékezet jelentősen eltér a mintaadó nyugati nemzetekétől, ám talán a némethez áll legközelebb, legalábbis a huszadik századi vesztes háborúkat illetően. Azonban a magyar holokauszttrauma feldolgozása nem történhetett meg a háborút megélt és még aktív nemzedék életében [ahogyan az államszocialista berendezkedésű NDK-ban sem]. A rendszerváltozáskor pedig egy frissebb és ezért fájóbb próbatételt kellett volna feldolgozni: az 1956-os forradalom emlékét. Ez utóbbira Nádas Péter regénye utal, a nyilas-razziák mellett.

Az *Anne Frank naplójának* szoros olvasását, mind a mű recepciójának, mind a jelenség történetének összefoglalását kínáló fejezet kimondottan az elméleti bevezetőhöz tartozik. Az emlékezhely fogalmától a transznacionalitás és a transzlokális jelenségein át a holokauszt-fogalom kialakulásáig mutató logikai ív arra irányul, hogy felismerjük a traumakultúra kialakulásának folyamatát. A trauma megfogalmazása nemcsak az azzal való szembesülésnek a feltétele, hanem a trauma tényének tudatosítását is eredményezi. A lényegretörően tömör és lendületes bevezetők olvasása élményszerű, akár csak az értelmezések befogadása. A monográfia így a traumairódalom könnyen használható kézikönyveként a középiskolai oktatás számára is nyit új lehetőségeket. Az iskolai kánonnal kapcsolatosan az egyik legnagyobb, gyakran emlegetett akadály, hogy kövületek és zárványok akadályozzák a tizenévesek közkerülését az irodalomhoz, amellet, hogy ezek többsége is komor hangvételű, emelkedett regiszterben szól közösségi kérdésekről. Azonban nemcsak az alaptanterv és a tankönyvek által nagyrészt kötött kánon tartalmában, hanem a megközelítési módokban is meg lehet találni az új lehetőségeket a „régii” művekhez, felfrissítve a befogadói élményt.

A közös címindítással (*Trauma és...*) és a mellérendelést sugalló hárompontos befejezetlenség adta elágazásokkal egyberostált értelmezések nem elsősorban a kronológia alapján, hanem tartalmi-logikai kapcsolatuk miatt rendeződtek sorba, habár a szövegekre kizárólag a történelmi traumák okozta sebek jellemzők az utolsó, a Borbély Szilárd-kötet kivételével. Az intermedialitás kortárs példajaként a Tünet Együttes *Sóvirág – avagy a létezés eufóriája* című előadását mutatja be az első szöveg. Mivel a színpadi közegből eredően rekonstruálnia kell a produkciót, ezért itt a nyomtatásban hozzáférhető szövegekhez képest sok a deskriptív elem. Nemcsak a színpadi előadás tárul itt elénk plasztikusan, hanem a szerző-előadó, a debreceni származású Fahídi Éva munkásságának rajza is. Az egyik ör perében jogi értelemben is tanúskodó holokauszt túlélő ebben az intermedialis előadásban morális tanúvá válik, így a vértanúhoz hasonlóan „egyesül benne az áldozat és a tanú szerepe” [74.], annyi eltéréssel, hogy a mártírtól eltérően éppen a túlélése teheti beszélő tanúvá. Az alapvetően szövegcentrikus produkcióban azonban egy harmadlagos közvetítő, a fiatal Emese jelenléte az egyik alaptétel alátámasztására is szolgál, miszerint a tanúságtételhez szükség van a „Másik” állandó és közvetlen jelenlétére [78.]. A stilizált táncok és a jelmezbálba illő kosztümök a szó mellett a test tanúságára is ráirányítják a figyelmet. Az öreg és a fiatal női testre a társadalomban ruházott képzetek különbözőségének színpadi kiaknázása, illetve a közönséggel tartott kapcsolat idegenséget és morális közönséget is kiemelő hangsúlyozása szintén a trauma közvetítésének eszközévé válik.

A Polcz Alaine által az *Asszony a fronton* című önéletírásban megfogalmazott és azóta évtizedek elhallgatása után tematizált háborús erőszak jelenik meg Kováts Judit *Megtagadva* című regényében. Itt a szerző az erőszak és a trauma közötti összefüggést igyekszik megérteni, illetve az erőszak traumatizáló hatását egyéni és kollektív szinten. (97.) A főszereplő Solymosi Anna – Anne Frank névrokona – a kollektív trauma médiumaként a kollektív lélekállapotot hivatott értelmezni. A cím lehetséges értelmezéseit pedig a külső testi nyomok nélküli erőszak következményeként aktívan választott önmegtagadás képezik, a múltmegtagadás sajátos, a kétnemzedéknyi kényszerű elhallgatás eredményeként kialakított reakció a szerzett sebekre.

A két kevésbé közismert jelenséget a magyar olvasók között csak halála után kultfigurává váló Sebald *Austerlitz* című regényének képesség köré épített elemzése követi. A többszörös áttételeken keresztüli identitásválságát a gettóból kisgyermekként kimenekített és nevelőszülőkhöz került Austerlitz a hajdani eseményekről készült fényképek és filmek segítségével próbálja felfedezni saját és családja sorsát. Ám ahogy az olykor sérült képek metonimiájaként a rekonstruált emlékekkel is megtörténik: valójában „az ábrázolhatóság és az ábrázolhatatlanság közötti oszcillációban” megbomló koherencia eredményeképpen a retorikában katakrézisnek nevezett képzavar szó szerinti jelentéséig jut el. Azonban a többjelentésűvé váló nevek (mint Austerlitz, mely egyszerre jelöli a napóleoni csata nevezetes helyszínét, a zsidó származású főszereplőt és a párizsi pályaudvart, melynek raktáraiban a zsidóktól elrabolt műkincseket őrizték) a regényben a görög szó eredeti jelentéséhez kapcsolódva visszaélésként, azaz a jelentések eltorzításaként jelennek meg. Így szakadt el Auschwitz a holokauszt metonimiájaként az eredeti helynévi jelentésétől. Ahogyan a bevezetőben említett Mohács is sokkal tágabb körben utal a nemzeti trauma egész jelenségére, mint helyszínére.

Az irodalmi elemzéseken éppen az emlékezhelyek a közösségi tudatot formáló emlékek segítségével lép túl Takács Miklós kötete. A lendületesen és szabatosan, idegenszerűségeket lehetőség szerint kerülő, közvetlen nyelven megfogalmazott eszmefuttatások gondolatmenete könnyen követhető. Azt is példázza, hogy a traumát feldolgozó műalkotás – akárcsak a műalkotás általában – nemcsak a kritikusok és hivatásos értelmezők játéka, hanem biztos alapokat adó és öntudatot, önismeretet építő médiummá is válhat, amelyhez egy igényesen közvetített útmutató akár laikusokat is elvezethet. Viszont a traumairódalom az egyéni és közösségi sorsformálás eszközevé csak akkor válhat, ha nemcsak a veszteséghez, hanem a feldolgozásához is személyes viszonyt alakítunk ki. A közvetlen kapcsolatot a kötet további szövegeihez talán könnyebb megtalálni, szélesebb körű ismertségük miatt. Cseres Tibor 1964-es *Hideg napok* című regénye – a kiváló filmfeldolgozással együtt – ugyan már feledésbe merülhetett, de az elemzés le is porolja a második világháborús etnikai tisztogatásban elkövetővé és egyben áldozattá váló katonatisztek sorsát bemutató alkotásokat. A címből adódó hideg és forró emlékezet különbségének kiemelése, vagyis „az idegenségtapasztalatok integrálása” [125.] eredményeként a mű értelmezésén keresztül az a gondolat sejlik fel, hogy a magyar irodalom, talán a még mindig erős keresztény gyökereiből, a katolikus gyónáshoz és a pietista-puritán erkölcsi szigorból eredően hajlamos a többféle nézőpont – tettes, áldozat, hős – egyszerre való szerepeltetésére.

Móricz elbeszéléséről írva az egyik alfejezet címe – *Önkritika* – a haditudósító korai lelkesedésének revíziójára utal. Az elbeszélésben ábrázolt traumatizált katona áll a legközelebb az akkor még fel nem ismert és így nem diagnosztizált, csak sejtett PTSD állapotához. Számára az árok válik a trauma metaforájává, aminek segítségével kibeszélheti élményeit, a hétköznapi beszédjétől egyértelműen elkülönülő szociolektusban, német vezényszavak és terminológia segítségével, jelezve, hogy a traumát át nem élt kívülállók számára dekódolás nélkül nehezen értelmezhető a trauma nyelve. Ezt az akadályt Virginia Woolf *Mrs. Dalloway* című regénye azzal tudta áthidalni, hogy „sikerült olyan fogalomkészletet létrehozni”, amely a férfiak és nők hagyományos szféráinak leírására is alkalmas. [139.] E regényben is az első világháború jelenik meg a hátszágban, de – a katona szenvedését is megélt – női nézőpontból. Itt a gépesített háború traumatizáló hatása is szerepet kap. Az intermedialitást példázva Michael Cunninghamnek az erre a regényre és az író sorstragédiájára épülő *Az órák* című regénye és a belőle készült film sokat segített a *Mrs. Dalloway* legújabb recepciójának. Ezzel az elemzéssel a feminizmus látásmódja is bekerül az eszközök közé.

A vizsgált művek közül a legösszetettebb kompozíciójú alkotás Nadas Péter regénye. Itt is, ahogy az egész monográfiában, a szerzői vélemény gyakran hagyatkozik a recepció korábbi megállapításaira, egyetértve vagy tapintatosan vitázva velük. Ráadásul feltűnően könnyedén mozog a három nyelv, angol, német és magyar elméleti és értelmező szakirodalmának kincsestárában. Végül pedig, az évszázadnyi spektrumot felölelő irodalmi művek sorát lezárva Borbély Szilárd személyes traumájának, a szüleit ért rablótámadás következményeit feldolgozó *Halotti pompa* bemutatásával teszi fel a koronát a traumakutatás hazai állását bemutatni is hivatott kötetre. A kortárs irodalom legfrissebb jelenségei közül közvetlen élményt választ, amelyet a Kalligram sorozatában már szóra bírt Deczki Sarolta is (*Az érzékiség dicsérete*, 2013). A kiadó szívügyének tekintheti Borbély Szilárd kötetét.

Az utolsó fejezet a „...jog” címet kapta, egy irodalomtól távol álló diszciplína bevonásával, melynek magyarázata egyrészt Shelley nevezetes öndefiníciójában rejlik, miszerint a költők a világ el nem ismert törvényhozói. [184.] Másrészt a trauma által kikökönt világ jogi eszközökkel látszólag helyreállított egyensúlya nem vonja magával a lélektani rendet. A bűntényen, a bűnösök törvény által elnyert büntetésén túl is megmaradó trauma költői feldolgozását látjuk. A többféle intertextuális hagyományt felelevenítő lírai szövegek a trauma újabb áttételen keresztüli megfogalmazását teszik lehetővé. Azonban az is látszik, hogy a valódi megrázkódtatás prózai közlése nélkül, mely a Borbély-kötetben és az értelmezés bevezetőjében is megjelenik, nem lehetséges a trauma közvetítése, ha az alapvetően epikus jellegű önéletrajzi tényekkel nincs tisztában a befogadó.

Takács Miklós kötete, mely 2018-as habilitációs előadásainak témáját is képezte, átlátható és alapos bevezetőt kínál a magyar irodalmi és történelmi hagyományokban erősen jelenlévő fogalomkörnek az elméleti megközelítéséhez. A *Sebek és szavak*, ahogyan a Kalligram tanulmánykötet-sorozatának többi darabja is, az elméletek gyakorlatközeliségével nyeri el helyét az irodalommal bármilyen szempontból foglalkozók könyvespolcán. (*Kalligram*)

KOVÁCS GERGELY

Felelős kiadó: IMRE LÁSZLÓ

Kiadja az Alföld Alapítvány megbízásából az Alföld szerkesztősége

Grafikai terv, layout: Alkotópont Grafikai Műhely Kft.

Szedés, tördelés: Alföld szerkesztősége

Nyomás: Alföldi Nyomda Zrt., Debrecen

Felelős vezető: György Géza elnök-vezérigazgató

Index: 25 901 ISSN: 0401—3174

Szerkesztőség és kiadóhivatal: 4024 Debrecen, Piac u. 68. Telefon és fax: [52] 412-626 —
Postafiók száma: 4001 Debrecen 144. — Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk
vissza. — Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág. Előfizethető
közvetlen a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap
Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál [Bp., VIII. ker. Orczy
tér 1. tel.: 06 1/477-6300; postacím: Bp., 1900]. További információ: 06 80/444-444;
hirlapelofizetes@posta.hu — Évi előfizetés 7200 Ft, félévi 3600 Ft. — Befizetéskor min-
den esetben kérjük feltüntetni az *Alföld* irodalmi, művészeti és kritikai folyóirat nevét.